

УДК 911.3

Л.М. Немець

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ОСВІТА В ГАЛУЗІ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Вступ, актуальність проблеми. Нове століття кидає виклик сучасній цивілізації. Він проявляється через низку безперервних кризових ситуацій у різних куточках нашої планети, військових конфліктів, стихійних природних катастроф і техногенних аварій.

Можемо зробити дуже невтішний висновок, що сучасна цивілізація переживає глобальну соціально-геоекологічну кризу, яка погрожує перерости у катастрофу, а в окремих регіонах світу це вже відбувається. Відмінність даного етапу кризи від усіх попередніх - у його наростаючій силі і у тому, що практично в усіх його проявах міститься антропогенна складова. Світ буквально вибухнув проявами свавілля та насильства, неконтрольованого забруднення навколишнього середовища і знищення природи. Підсилюється напруженість між країнами, етносами, народами, викликана ментальною несумісністю людей. Людині все важче стає виживати у цьому жорстокому, наповненому протиріччями світі і як біологічному виду, і як соціальній істоті, що втратила віру у добро, у моральні і духовні цінності.

Загострюються й інші проблеми людства, які також стають глобальними на початку нового століття, зокрема демографічні, злиденності й голоду, появи та поширення нових невиліковних сьогодні хвороб тощо. Можна без перебільшення сказати, що людина, озброєна найсучаснішою могутньою технікою і зброєю, стає все більш агресивною, непримиренно безкомпромісною по відношенню до собі подібним, соціуму в цілому, свого природного оточення. В результаті формується „агресивний” менталітет, що доповнює геоекологічні проблеми розвитком і загостренням духовно-моральних, етнічних проблем. Такий менталітет вимагає термінової зміни до того, як людські пороки стануть „коре-

невими установками”, що визначають майбутнє глобального антропогенного світу. Отже, перед сучасною цивілізацією гостро стоїть проблема формування нового менталітету глобального соціуму [4],

Саме такий менталітет повинен стати основою перебудови мислення, ідеології, стереотипів суспільства та окремих громадян, стати запорукою виживання сьогоднішніх та майбутніх поколінь землян. Вирішити це найважливіше питання може лише система освіти та виховання, яка має стати основою формування глобального освітнього простору.

Мета даної статті - проаналізувати проблеми, можливості та перспективи розвитку освіти в галузі навколишнього середовища у зв'язку з загостренням глобальних проблем людства на сучасному етапі розвитку цивілізації.

Аналіз попередніх досліджень. Освіта завжди виступала і виступає у якості визначального фактору суспільного прогресу, розвитку цивілізації, її культури. Як справедливо відзначають Н.В. Бордовська та А.А. Реан [1], освіта виконує такі соціокультурні функції: є засобом соціалізації особистості і спадкоємності поколінь; є середовищем спілкування і залучення до світових цінностей, досягнень науки і техніки; прискорює процес розвитку і становлення людини як особистості, суб'єкта і індивідуальності; забезпечує формування у людини духовності та її світогляду, ціннісних орієнтацій і моральних принципів.

У процесі освіти освоюються соціокультурні норми, що мають важливе культурно-історичне значення, формується духовна суть людини, що згодом керує всіма її вчинками і діями. Освіта - це специфічний вид суспільної і індивідуальної діяльності. Питання про формування освітньої діяльності, у тому числі і соціального замовлення на освіту, постійно розглядається в літературі. Це пов'язано із швидкими змінами у світі, що викликають зміни потреб людської цивілізації і, як наслідок, формування нового соціального замовлення на освіту. Враховуючи складність та обширність методологічних і методичних проблем освіти, у даній роботі загальні закономірності системи освіти розглядаються лише стосовно освіти в галузі навколишнього середовища. Її різноманітні аспекти розглядав ряд дослідників, зокрема С.І. Барановський, Г.О. Бачинський,

А.С. Гінзбург, Е.В. Гірусов, Дж. Голд, А.А. Горелов, С.І. Дорогунцов, А.Н. Захлебний, Н.Н. Кісельов, В.Д. Комаров, В.С. Крисаченко, В.П. Максаковський, Н.М. Мамедов, Н.Н. Марфенін, М.М. Мойсєєв, К.А. Немець, М.Ф. Реймерс, Н.В. Тарасенко, А.Д. Урсул, Joy A. Palmer та багато інших. Соціальне замовлення на освіту формується на основі відображення у громадській свідомості проблем, практичних інтересів і потреб соціуму. При виконанні соціального замовлення поточні потреби задовольняються, виникають нові, соціум формує нове соціальне замовлення на освіту і т. і. Механізм формування соціального замовлення на освіту повністю відповідає цілепокладанню як стадії актогенезу.

Формування соціального замовлення на освіту у галузі навколишнього середовища має деякі особливості. В останні десятиліття у суспільній свідомості виникло нове розуміння якісного стану системи екологічної освіти і виховання, а також потреби в її кардинальній зміні у глобальному масштабі. Екологічний підхід за своєю суттю є антропоцентричним, тому автор вважає екологічну освіту і виховання тільки важливою і необхідною складовою більш широкої, загальної освіти і виховання у галузі навколишнього середовища (енвайронментальної освіти), що за своєю суттю є природоцентричною. Освіту в галузі навколишнього середовища потрібно розглядати як необхідний компонент освітньої політики на етапі подолання глобальної екологічної кризи, виходу людства із стану екологічного колапсу. Сьогодні вже цілком ясно, що тільки штрафними та різними заборонними заходами ситуацію із забрудненням природи, зменшенням її біорізноманіття якісно покращити неможливо. Тому формується нове соціальне замовлення на освіту та виховання у галузі навколишнього середовища, що вимагає зміни особистісних і суспільних, соціальних та біологічних „якостей людини”.

Соціальне замовлення на освіту формується на основі відображення у громадській свідомості практичних інтересів і потреб соціуму. При виконанні соціального замовлення поточні потреби задовольняються, виникають нові, соціум формує чергове соціальне замовлення на освіту і т. д. Механізм формування соціального замовлення на освіту повністю відповідає цілепокладанню як стадії

актогенезу [4]. Вона має деякі особливості, зокрема її можна розглядати як функцію стану свідомості суспільства, що змінюється по мірі зміни принципів природокористування, а останні, у свою чергу, змінюються у ході історичної еволюції взаємовідносин суспільства і природи. Формування більш високого рівня суспільної і особистісної енвайронментальної свідомості й культури як моральної основи природокористування є основною умовою виживання людства і основним завданням системи освіти.

Узагальнюючи зазначене, підкреслимо, що основні надії суспільство покладає саме на систему освіти і виховання, але вона також у всьому світі переживає глибоку кризу, яка розпочалася ще у 60-і роки ХХ ст. Підтвердженням справедливості висловленого припущення є думка багатьох учених про необхідність "глобальної педагогізації" суспільства. Зокрема, Б.С. Гершунський, відзначаючи найважливішу роль освіти у розв'язанні глобальних проблем людства, говорить про необхідність пошуку інваріантних ідей для сполучення досить різноманітних освітніх доктрин, без чого неможливо розраховувати на *„...інтеграцію стратегічних пріоритетів освітньої діяльності у єдиному світовому освітньому просторі, а значить, і на рятівну для людської цивілізації поступову конвергенцію і духовну інтеграцію суттєво різних соціумів, на рух до споконвічних ідеалів всеєдності і цілісності людства, на подолання ментальної несумісності людей і народів. Все більш очевидна необоротна катастрофа, що ставить світ на грань духовної деградації і фізичного самознищення...”* [2, с.496].

Потрібна нова освітня парадигма, основана на загальнолюдських цінностях, розумінні нового статусу людини як геологічної, геополітичної сили і просто - розумної істоти. Необхідна освітня парадигма, здатна змінити менталітет соціуму. На наш погляд, це може бути ноосферна освітня парадигма, що реалізується за допомогою менталітетотворюючої та ноосферно-світоглядної функцій соціальної географії. На етапі переходу до стійкого розвитку, коли лише закладаються основи нового глобального менталітету соціуму, головну роль повинна відігравати менталітетотворююча функція. Її завданням є переорієнтація суспі-

льної свідомості на загальнолюдські цінності, на розуміння самоцінності усього живого на планеті, у тому числі і людського життя, необхідності бережливого ставлення до різноманіття етносів, народів, збереження різноманіття культур, але головне - на вироблення нових ціннісних орієнтацій глобального соціуму.

В основі реалізації менталітетотворюючої функції соціальної географії в освіті у галузі довкілля повинен бути природоцентричний підхід, діаметрально протилежний усталеному антропоцентричному підходу, який був у основі екологічної освіти. Вибір кожного з означених підходів визначає місце і роль людини у природі. Таким чином, екологічна парадигма освіти повинна бути першочерговою ланкою освіти в галузі навколишнього середовища і в подальшому поступитися місцем енвайронментальній. М.М. Мойсєєв, відзначав, що екологія „...велика наукова дисципліна, але її викладання, з моєї точки зору, повинне бути дозованим і не перетворюватися на систематичний багатолітній курс. Початкові дані повинні бути отримані вдома або у дошкільних закладах і закріплені серією спеціальних уроків і цілеспрямованих екскурсій у перших класах. Вони повинні бути „природознавчо орієнтовані”, подібно тому, як викладались початкові знання у підручниках з природознавства у дореволюційній земській школі...” [3, с.34]. Не вважаючи екологію „панацеєю” врятування людства, цей видатний учений підкреслює „необхідність ноосферної орієнтації” не лише освіти, але й всієї сучасної цивілізації. Аналізуючи принцип „sustainable development”, він відзначає необхідність поєднання його „...біологічного (екологічного) змісту із сучасними поглядами на особливості енвайронментальних проблем і можливості людства впливати на їхній розвиток...” [3, с.6].

Серед багатьох проблем освіти в галузі навколишнього середовища найбільш гострою є проблема запізнювання системи освіти взагалі по відношенню до змін соціального замовлення. Отже, йдеться про термінову перспективу створення моделі випереджуючої освіти, яка й повинна стати двигуном всього механізму цивілізаційного виживання й деяким ідеалом, що дозволить зміщувати акценти розвитку людства від минулого до сучасного в напрямку майбутнього.

Потрібна система освіти, на думку А.Д. Урсула, „...що змогла би знайти вихід з кризового стану, адаптувавши освіту до нової моделі цивілізаційного розвитку. Освіта з цієї точки зору повинна представляти собою керуючу випереджувальну систему, яка передбачала б і задовольняла потреби не минулого, як це має місце зараз, а майбутнього суспільства..” [5, с.6].

Відзначимо, що ідеї випереджувальної освіти були започатковані ЮНЕСКО, яка ще в 1993 році створила спеціальну Міжнародну комісію з освіти для XXI століття. Одним із найважливіших висновків цієї комісії була теза про те, що освіта повинна розвиватися випереджаючими темпами, що й повинно стати основою нової моделі освітньої системи як необхідного елемента переходу сучасної цивілізації до стійкого розвитку. Для виконання цього важливого завдання система освіти повинна зазнати якісних модифікацій, трансформуючи свої цілі й задачі, принципи і функції у відповідності з новим соціальним замовленням, працюючи на його випередження. Нове призначення загальноосвітньої системи – створення оптимальних умов для всебічного й гармонійного розвитку особистості, для самоактуалізації, саморозвитку, самоосвіти, розкриття всіх її природних задатків. Для цього необхідна поява спеціальних навчально-методичних центрів, які б взяли на себе координацію цієї діяльності у взаємозв'язку з міжнародними організаціями, хоча важко сьогодні припустити, як це можна поєднати в рамках настільки різних за показниками країн і народів. Проблем і питань з цього приводу більше, ніж відповідей, однак ці та інші заходи і напрямки дозволять зробити цивілізаційні зміни, в результаті яких „...випереджувальна система освіти не тільки „впишеться” в поступальний рух світового суспільства на шляху стійкого розвитку, але й виявиться одним з вирішальних важелів майбутнього цивілізаційного великого переходу..” [5, с.56].

Освіта в галузі навколишнього середовища в більшості країн світу трансформується в освіту для стійкого розвитку, яка й повинна мати випереджальний характер. Важливою складовою її є формування навичок діяльності в навколишньому природному та соціальному середовищі, що має бути реалізованим че-

рез різноманітність організаційних форм, засобів та методів навчання тощо. Належить ще тільки розробити нові підходи, методологію, структуру і таке інше стосовно освіти для стійкого розвитку на основі найкращих світових освітньо-виховних технологій, досягнень психолого-педагогічної науки тощо. В цілому система освіти повинна зазнати якісних модифікацій, трансформуючи свої цілі й задачі, принципи і функції у відповідності з новим соціальним замовленням, працюючи на його випередження.

Україна намагається швидко перебудувати основи своєї освітньої системи у відповідності до європейських та світових вимог та стандартів, хоча на шляху прискорення втрачається багато з того, що складало гордість нашої національної системи освіти. Проте, науковці, освітяни мають запропонувати реальні шляхи реформування освітньої системи з урахуванням світових надбань та національних особливостей України. Українська система освіти на зазначеній основі повинна суттєво відновити традиційні для нашого суспільства цінності, традиції, інтегруючи їх в освітній простір як частку національної культури. Концепція стійкого розвитку, яка має бути трансльована в систему освіти, має вагомий потенціал атрактивності, є привабливою для науковців, створює умови для творчості і може забезпечити підготовку нової генерації молоді на основі багатой спадщини, культурних та гуманістичних традицій минулого, що у подальшому забезпечить збереження від випадкового чи навмисного руйнування надбання наших пращурів.

Перебудови вимагають не лише навчальні плани та програми всіх ланок освітньої системи, а й перегляд стандартів вузівської ланки, бо саме вона спрямована на процес «випередження», готуючи педагогічні та наукові кадри для інших ланок суспільства загалом.

Треба говорити про необхідність підсилення ролі світоглядних дисциплін, що формують глобальні загальноцивілізаційні ціннісні орієнтири окремих індивідуумів і цілих соціумів взагалі, що дозволить встановити взаєморозуміння між народами, а також оптимізувати взаємовідношення між соціумом і природою. Такими дисциплінами поряд із соціологією, філософією тощо мають бути

дисципліни географічного напрямку, зокрема суспільна географія і її „молода” галузь - соціальна географія. Саме вона сьогодні володіє науковим апаратом, адекватним для дослідження зазначених проблем, а тому вона може і повинна стати в авангарді, бути організуючим началом в дослідженнях для переходу цивілізації до стратегії стійкого розвитку, зокрема у формуванні ноосферно-орієнтованого інтегрального менталітету соціуму, звичайно, із залученням до зазначених досліджень інших природничих, соціальних, технічних наук. Автором розроблено засади особистісно-орієнтованої моделі реалізації теоретико-пізнавальної, менталітетотворюючої та ноосферно-світоглядної функції соціальної географії. Описані основні особливості даної моделі та шляхи втілення її в навчальний процес [4].

Висновки. Освіта в галузі навколишнього середовища повинна бути трансформована в освіту для стійкого розвитку, для цього вона повинна мати: випереджаючий характер, що дозволить на основі передових наукових розробок і прогнозів в усіх областях наук, показати можливий стан соціогеосистеми у майбутньому, переконати у необхідності зміни ментальних настанов кожної людини, незалежно від суспільного положення, економічних і політичних відмінностей, релігійних поглядів тощо, і врешті-решт забезпечити духовно-моральну основу переходу суспільства до стратегії стійкого розвитку; історичну спадкоємність поколінь, збереження, розвиток і розповсюдження національної культури, в основі якої - любов до рідної землі, преклоніння перед природою, любов до природи, рідного краю на основі менталітету нації; безперервність і охоплення всіх прошарків населення незалежно від віку; рівень та структуру, методичне та матеріальне забезпечення, що відповідає світовим та європейським стандартам.

Література:

1. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика: Учеб. для вузов. – М., 2000. – 304 с.
2. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций). – М., 1998. – 608 с.
3. Моисеев Н.Н. Историческое развитие и экологическое образование. – М., 1995. – 56 с.

4. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины). – Х., 2003. – 383 с.

5. Философия экологического образования / Под общ. ред. И.К. Лисеева. – М., 2001. – 416 с.